

ЦЕНТРАЛНИ БАЛКАН У РИМСКИМ ИТИНЕРАРИМА

Сажетак: Подручје централног Балкана представљало је једно од најзначајнијих раскршћа римских комуникација које бележе итинерари попут: *Itinerarium Hierosolymitanum*, *Itinerarium Antonini*, *Tabula Peutingeriana* и *Ravennatis anonyimi cosmographia (Anonymi Ravennatis)*. На основу података из римских итинерара сазнајемо важне информације о главним путним правцима, значају и карактеру насеља, карактеристикама рељефа. Поред пута *Sirmium – Naissus – Remesiana – Serdica – Constantinopolis* важно је истаћи и значај комуникације *Lissus – Naissus – Ratiaria* која је уједно и најкраћа веза Италије и Јадрана са централним Балканом и Подунављем. Од овог пута, надомак станице *Vindenaе* (Подујево), одвајала се траса према југу, односно Тесалоници и Егејском мору. Путеве настале у време римских освајања, који су углавном пратили трасе већ претходно уходаних предримских комуникација, користила је преодминантно војска. Након успоставе римске власти на простору централног Балкана, путеви добијају превасходно економски значај а користили су их у касној антици и хришћански ходочасници на пропутовању према Светој земљи, о чему сведоче наводи *Itinerarium Hierosolymitanum (Itinerarium Burdigalense)*.

Кључне речи: централни Балкан, римски итинерари, комуникације, насеља

Балканско полуострво, са мноштвом шумовитих планина и беспућа, дуго је сматрано тешко проходном територијом. Долине река, попут Мораве, Вардара, Нишаве, Тимока или Дрима, пресецају овај простор и стварају уске клисуре у стенама, повезујући простране и плодне котлине чија је питомост одувек привлачила разне људске заједнице. Планински масиви и висови на ободима котлина који обилују минералним ресурсима, дају добар извор сировина неопходних за развој металургије и унапређење трговине. Централни сегмент Балканског полуострва, са Нишком котлином у своме средишту, био је испресецан природним комуникацијама, чији су токови пратили геолошке константе у лонгитудиналном и трансверзалном погледу. Најважније уздужне правце чиниле су долине река Мораве и Марице са једне стране и Мораве и Вардара са друге стране. Главна попречна комуникација се налазила између Скадарских врата, косовско–метохијске котлине, Моравског и Тимочког басена све до Дунава. То је наине, најпогоднија и најкраћа природна веза Јадранског приморја са унутрашњим делом континента и Подунављем. Серија потолина, раздвојених

ниским пречагама између наведених области ове важне трасе, заједно са доли-нама којима теку реке Дрим, Топлица, Нишава и Тимок, чинила је јасан правац комуникације. Када имамо у виду све наведене погодности рељефа можемо разумети да је од најранијих времена преисторије, преко антике и средњег века, до наших дана, пролаз људи и транспорта, без сумње текао поменути-м правцима.

Међу најзначајније подухвате римскога градитељства свакако треба уб-ројати и изградњу мреже сувоземних комуникација. Римски путеви су настаја-ли са планом, као производ нужности за олакшаним кретањем људи и роба, пратећи логику рељефа када је год то било могуће и често на правцима већ уходаних предримских комуникација. Развој римске путне мреже, сувозем-не и речне, условљавала је у прво време потреба за брзим померањима војс-ке и логистичке подршке у доба великих освајачких похода. Након успоста-вљања римске власти на запоседнутим подручјима, путеви са временом све више добијају привредни и трговачки карактер а значајну улогу поседују и у организацији поштанскога система Царства, (*cursus publicus, vehiculatio*). Тло централног Балкана у римско доба у великој мери се поклапа са подручјем провинције Горње Мезије (*Moesia Superior*) која је постојала сразмерно кратко време, 86–272. године после Христа, обласћу са специфичном историјом и посебном војном и административном структуром. Наиме, прилике у Горњој Мезији умногоме су зависиле од њене етничке разноврсности, географске позиције дуж главнога пута који је повезивао Италију са Истоком, затим од променљивог рељефа, необичног облика (протезала се од Дунава далеко ка југу) али превасходно од њенога богатства разноврсним рудама. Према белеш-кама једнога римског правника Сатурнина из II века после Христа, горњомез-ијска провинција сматрана је земљом богатом рудним богатствима, као што се Африка *proconsularis* називала житницом.¹ Развој путне мреже на централном Балкану, односно, горњомезијским територијама текао је упоредо са римским освајањима. На првом месту, настанак путева диктирали су војни и освајачки, а убрзо потом и привредни (рударство) и трговински разлози.

Истраживања везана за насеља и комуникације на централном Балкану у римско доба почивају на археолошким подацима и на упоредном проучавању

¹ Овај чланак је резултат пројекта 177012: *Друштво, духовно-материјална култура и комуника-ције на Балкану у праисторији и раној историји* Балканолошког института САНУ који финанси-ра Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије као и билатералног, научног, српско-француског пројекта Павле Савић – Hubert Curien, Балканолошког института САНУ и Института Озонијус (*Institut Ausonius*): *Средње Подунавље, доња Посавина и централ-ни Балкан: простор насељавања, простор комуникације од I до V века после Христа*, који финан-сирају Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Министарство иностраних послова Републике Француске.

Dig. 48.19.16. 9-10 (Saturninus): *evenit, ut eadem scelera in quibusdam provinciis gravius plectantur, ut in Africa messium incensores, in Mysia (!) vitium, ubi metalla sunt, adulteratoris monetae*. За потпу-није разјашњење Сатурнинових навода, посебно у смислу кривотворења новца у рудничким дис-триктима, Душанић 1995: 135–136; Душанић 2003: 255, н. 44.

литерарних и епиграфских извора. Ако изузмемо градове о којима се сазнаје из ретких античких писаних извора (Птолемеј,² Страбон,³ Апијан,⁴ Плиније,⁵ Амијан Марцелин,⁶ Стефан Византинац⁷), имена и карактере појединих насеља углавном познајемо на основу података које читамо са античких итинерара: Итинерар Хијеросолимитанум (*Itinerarium Hierosolymitanum – Itinerarium burdigalense*),⁸ Антонинов итинерар (*Itinerarium Antonini*),⁹ Појтингерова табла (*Tabula Peutingeriana*)¹⁰ и Равенатова космографија (*Ravennatis anonymi cosmographia – Anonymi Ravennatis*).¹¹ На овоме месту треба истаћи и епиграфске податке: натписе који, у ширем смислу, сведоче о изградњи и старости римских путева, потом табуле и миљоказе.¹² Драгоценци су и списи попут Прокопијевог *De aedificiis*,¹³ *Descriptio totius mundi*, *Notitia Dignitatum*.¹⁴ У делима путописаца, путника, дипломата и трговаца, који су пролазили централним Балканом према Цариграду и Оријенту у XV и XVI веку после Христа, као код француског путописца Бетрандона де ла Брокијера,¹⁵ са почетка XV века, потом Антона Вранчића¹⁶ и Гисленија Бузбека¹⁷ из XVI века, наилази се на занимљиве описе и податке о насељима и старинама централног Балкана покрај којих их је пут водио. У овоме раду биће посвећена посебна пажња римским итинерарима у вези са подручјем централног Балкана.

Појам итинерар или итинераријум (*itinerarium*), потиче од латинске речи *iter* (пут) и означава путну карту са описима саобраћајница. Итинерари бележе

² Ptol.

³ Strab.

⁴ App. III.

⁵ Plin., N. h.

⁶ Marcelin 1998.

⁷ Steph. Byz.

⁸ *Itinerarium Hierosolymitanum*, такође познат и под називом *Itinerarium Burdigalense* јесте најранији итинерар у вези са ходочашћем хришћанских верника у Свету земљу, Geyer 1898; Petrović 2007: 44–45.

⁹ Итинерар доноси списак значајних станица с међусобним растојањима израженим, као и у другим итинерарима, у римским миљама, *milia passuum*, (m.p.). Једна римска миља одговара данашњој раздаљини од 1480 метара, Lisičar 1978: 11–15; Reed 1978: 228–251; Petrović 2007: 45–46.

¹⁰ О Појтингеровој табли, Kubischek *RE.*, s.v. Itinerarien, col. 2308–2363; Miller 1916; Bosio 1983: 156; Шкриванић 1975: 33–60; Lisičar 1978: 10–11; Томовић 1991: 24–25; Petrović 2007: 42–44.

¹¹ *RE.*, s.v. Ravennas Geographus, Col. 305310; Petrović 2007: 46.

¹² Војановски 1974: 39; *CIL* III 3198a=10156, a + 3200; *CIL* III 3201=10159 + 3198, b.

¹³ Proc. *De aed.*

¹⁴ Not. Dign.

¹⁵ Брокијер 1950.

¹⁶ Iter Buda Hadrianopolim Antonii Verantii Sebenicensis, *Viaggio in Dalmazia dell'abate Alberto Fortis, Venezia*, 1774.

¹⁷ *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum ab Augerio Gislenio Busbequio ad Solimanum Turcarum Imperatorem, Antverpiae*, 1582.

насеља (станице) и њихову међусобну удаљеност. Обично се издвајају две врсте итинерара: писани (*itineraria adnotata, itineraria scripta*) и сликани (*itineraria picta*). Прва врста доноси списак имена станица на јавним путевима и раздаљине између њих, а изворно су могли бити придодати и подаци о коначиштима, царинама и др. Друга врста итинерара је у форми приказа на картама. Итинерари су коришћени у разне сврхе, пре свега у војне,¹⁸ затим трговачке, путничке и поштанске (*cursus publicus*).¹⁹ Сасвим посебан итинерар је Гадески итинерар (*Itinerarium Gaditanum*) који се према садржају може уврстити у *itineraria scripta*. Ради се о четири сребрна пехара у облику миљоказа, са натписима који носе податке о станицама и њиховој међусобној удаљености на путу од Гада (Гадеса, Кадиза) у југозападној Хиспанији до Рима. Откривени су надомак села Викарело у Етрурији и потичу из првих деценија IV века после Христа.

За територију централног Балкана значајни су следећи итинерари: Појтингерова табла (*Tabula Peutingeriana*), Итинерар Хијеросолимитанум (*Itinerarium Hierosolymitanum*), Антонинов итинерар (*Itinerarium Antonini*) и Равенатова космографија (*Ravennatis anonymi cosmographia – Anonymi Ravennatis*). Најважнији извор за подручје комуникација на централном Балкану представља Појтингерова табла.

Појтингерова табла (*Tabula Peutingeriana*) – под називом *Codex Vindobonensis*, у Бечкој националној библиотеци налази се једини сачувани примерак ове путне карте, у виду копије из XII века. На њој је представљен свет освојен снагом римског оружја. Доступна верзија овог важног документа не садржи крајњи западни сегмент мапе који је у оригиналу морао постојати, али који изгледа није прекопиран у средњем веку. Појтингерова табла вероватно је настала по узору на Агрипину карту света,²⁰ а пронашао је Конрад Целтес, књижевник Максимилијана I, 1507. године. Место налаза није нам, нажалост, познато. Садашње име указује на наредног власника карте, извесног Конрада Појтингера (1465–1547), немачког антиквара из Аугсбурга (сл. 1. Појтингерова табла)

¹⁸ Итинераре помиње и Амијан Марцелин: *Post exploratam alacritatem exercitus, uno parique ardore inpetrabilem principem superari non posse, deum usitato clamore testati, Iulianus summae rei finem inponendum maturius credens, extracta quiete nocturna itinerarium sonare lituos iubet, praestructisque omnibus, quae difficultates arduae belli poscebant, candente iam luce Assyrios fines ingressus celso praeter alios spiritu obequitans ordinibus aemulatione sui cunctos ad officia fortitudinis incendebat.*, Ам. Марс. XXIV, 1, 1; из списка *Flavi Vegeti Renati viri illustri comitis epitoma rei militari*, који потиче с краја IV века после Христа, сазнајемо да добре војсковође морају да поседују итинераре, у смислу војних карата: *Primum itineraria omnium regionum, in quibus bellum geritur*, Veg. mil. III, 6.

¹⁹ Поштанска служба у Римском царству основана је у Августово доба. Како бележи Светоније, у свакој провинцији, дуж главних путева, на крајим раздаљинама постављани су младићи који су један другом преносили поруке. Садржајан преглед функционисања римске државне поште бележи дело, Vasić i Milošević, 2000: 129–133.

²⁰ *Marcus Vipsanius Agrippa*, главни Августов сарадник, изложио је карту света (*orbi terrarum orbi spectandum*) на једном трему, пропраћену коментарима које је сам сачинио, *ex destinatione et commentariis M. Agrippae*, Plin., N. h. III, 3.

Слика 1. Појтингерова табла

Сачувани сегмент Појтингерове табле првобитно је био свитак од пергаментa, дужине 6.74 м и висине од 34 цм, начињен од укупно 12 нашивених делова. Године 1863. мапа је раздвојена на 12 сегмената, како би се сачувао овај драгоцен документ. Обухватала је читав свет познат Римљанима, од Херкулoвих стубова на западу до предела далеко изван граница Империје на истоку, тј. до Индије и ушћа реке Ганг.

Изгубљени сегменти Појтингерове табле били су посвећени Британији, северозападној Африци (Мауританији) и Иберијском полуострву. Картограф је очигледно имао изражену потребу да географски прикаже читаву Империју, и то на једном свитку који се лако могао преносити. Управо због тога, мапа је скројена у линеарном и хоризонталном облику, па је читаво Царство представљено у сабијеној и издуженој форми.

Важно је напоменути да се не ради о прецизној географској карти, већ о мапи путева. Из тог разлога, све што није било од пресудног значаја за путнике описивано је крајње оскудно (мора, планински предели, шуме, пустиње). Појтингерова табла, дакле, није географска мапа са јасним пропорцијама у односу на стварну конфигурацију терена и физичке елементе. Ради се о једноставној карти која је приказивала систем римских саобраћајница, са одмориштима и значајнијим центрима, без детаљнијих описа географских одлика. Састављач је желео да путника обавести о мрежи путева, са тачним раздаљинама у римским миљама између најважнијих станица и другим корисним информацијама. Текстурално или неким цртежом представљена су одморишта, мања или већа

насеља, бање и коначишта. Бање су биле посебно значајне уморним путницима и на мапи су означене четвртастим знацима – вињетама. Мапом је визуелно покривено више од 200 000 километара путева, при чему су истакнуте кључне тачке па је, на пример, подручје града Рима и данашње Италије заузимало пет сегмената (од II до VI).

Када се ближе проучи ова карта, примећује се да су физички елементи представљени различитим бојама. Земља је обојена жуто, границе копна и већина записа су црни, црвеном бојом означени су главни путни правци и поштанске руте, зеленом – мора, језера и реке. Сивкастожутом и нијансом ружичасте боје приказане су планине, као и идеограми и вињете које означавају насељена места или раскршћа са локалним путевима.

Неки елементи везани за палеографску анализу карте указују на то да су поједини појмови били додавани у различитим периодима. Јасан пример је приказивање најважнијих градова Царства: Рима, Антиохије и Константинопоља. Символи у виду градских бедема из птичје перспективе указују на измене из средњег века, тј. из XI–XII или XII–XIII века. Ипак, општи изглед мапе, њен садржај и прецизне географске одреднице одају порекло из римске епохе. До сада није постигнута сагласност о датуму настанка копије на основу оригиналне римске верзије.

Према Лукијану Босију, Појтингерова карта представља један *itinerarium pictum* који је с временом допуњаван у складу са развојем путне мреже и политичким приликама у Царству. Рачуна се да је претрпела три главне измене. Прва потиче из доба Августа (у вези са реконструкцијом поштанског система), а друга из времена династије Севера (везана за реорганизацију претходног Августовог поштанског система). Трећа измена се везује за период од IV века, када су, у складу са ширењем хришћанства, уношени нови елементи, све до времена настанка средњовековне копије која је доспела до нас.²¹

Када је у питању простор централног Балкана, као посебан квалитет овога итинерара треба истаћи да он бележи готово све најзначајније комуникације на овој територији, за разлику од других римских путних карата које познајемо. Уједно Појтингерова табла, као сликани итинерар у форми мапе, садржи и изванредан број карактеристика рељефа и сликаних вињета које сведоче о врсти насеља, за разлику од сумарних назива и бројчано изражених дистанција које бележе други, писани итинерари. Међутим, податке о међусобној удаљености појединих насеља на Појтингеровој табли треба узети са резервом. Показало се, наиме, да археолошки подаци не кореспондирају у потпуности са подацима о милијацији које доноси последњи, нама познати препис Појтингерове табле. Пример наведене опсервације представља положај и удаљеност станица Тимакум Мајус (*Timacum Maius*) и Тимакум Минус (*Timacum Minus*) на сектору римског пута од Ниша (*Naissus*), долином Тимока, према Дунаву и Трајановој колонији Рацијарији (*Ratiaria*), надамак данашњег Арчара на северозападу

²¹ О Појтингеровој табли, *RE.*, s.v. *Itinerarien*, col. 2308–2363; Miller, 1916; Bosio, 1983:156; Шкриванић, 1975: 33–60; Lisičar, 1978: 10–11; Томовић, 1991: 24–25.

Бугарске.²² Стога римски итинерар треба читати са критичким приступом уз компарацију са географским константама, са археолошком ситуацијом и епиграфским подацима (миљоказима). Услед недостатка простора у линеарном приказу главних римских комуникација али и бројних преписа ове драгоцене мапе, дошло је до сасвим извесних погрешака као што је то случај са деоницом Ниш – Скупи – Стоби (*Naissus – Scupi – Stobi*) или са положајем Куршумлијске бање (*Aquae Bas*).²³

Итинерар Хијеросолимитанум (*Itinerarium Hierosolymitanum*) – познат је и под називом *Itinerarium Burdigalense* и то је најранији итинерар у вези са путовањем хришћанских ходочасника у Свету земљу. Овај пут је предузет 333. године, када су Флавијус Далмацијус и Домицијус Зенофилус заједно били конзули. Име аутора није познато, али се претпоставља да је био пореклом из данашњег Бордоа у Француској, пошто итинерар одатле и почиње. Оригиналан латински текст исписан је у једноставној и сажетој форми, што је карактеристика римских итинерара. Углавном садржи списак станица, са међусобним удаљеностима. Станице су подељене у неколико категорија: градови, коначишта и места за промену коња. У овим местима путник је могао да проведе извесно време, да се одмори, нахрани или само замени коње и продужи даље. Пролазећи кроз Медиоланум (Милано) и Сирмијум (Сремска Митровица), пут је преко области централног Балкана водио у Константинопољ, а затим, преко Азије, у Палестину и сам Јерусалим. Последњи сегмент итинерара започиње у Хераклеји на Хелеспонту и поново води до Медиоланума, пролазећи кроз Рим. Аутор показује извесна историјска и филозофска интересовања у ретким коментарима на самом итинерару, а када непознати ходочасник ступи на тло Свете земље, приметно је да већу пажњу поклања јеврејским и хришћанским споменицима. Како путује у време после владавине Константина Великог, након Миланског едикта о верској толеранцији, он је и сведок настанка првих царских базилика у Константинопољу као новој престоници Царства, у Палестини, а нарочито у самом Јерусалиму, надомак Светога гроба и на врху Маслинове горе, затим у Витлејему и Мамри (*Terebintus*). Многе хришћанске традиције које се овде први пут помињу задржале су се до наших дана.²⁴ Када је у питању простор централног Балкана, овај итинерар бележи називе станица, њихов карактер и међусобну удаљеност, искључиво на једној главној трансбалканској рути: од Сингидунума (*Singidunum*) и Виминацијума (*Viminacium*) преко Хорреум Маргија (*Horreum Margi*), Наисуса, Ремесијане (*Remesiana*) до Сердикe (*Serdica*). О овом путу познатом и под називом „виа милитарис“ (*via militaris*), податке доноси и преостала три итинерара у вези са централнобалканским подручјем (Појтингерова табла, Антонинов итинерар и Равенатова космографија). Посебна вредност итинерара Хијеросолимитанум је у томе што се подаци које

²² Petrović, Filipović et Milivojević, 2012: 73–93.

²³ Petrović, 2008: 367–376.

²⁴ Geyer, 1898.

Равенатова космографија (*Ravennatis anonymi cosmographia – Anonymi Ravennatis*) – настала је око 700. године после Христа и доноси списак више од 5300 насеља и скоро 300 река. Мора су приказана са најзначајнијим острвима.²⁶ Неки извори које помиње непознати аутор итинерара плод су легенди или фикција, и чини се да се изразито ослањао на податке са Појтингерове табле или неких сличних докумената.²⁷ За прикупљање информација могла је да му послужи, на пример, Птоlemeјева *Географија*, а аутор помиње и готске научнике Атханарида, Хелдебалда и Маркомира.

Главне римске комуникације на простору централног Балкана забележене у итинерарима су: Сингидунум – Виминацијум – Наисус – Сердика – Константинопољ (*Singidunum – Viminacium – Naissus – Serdica – Constantinopolis*); Љеш – Ниш – Арчар (*Lissus – Naissus – Ratiaria*); Наисус – Скупи – Стоби – Тесалоника (*Naissus – Scupi – Stobi – Thessalonika*) али постоји и значајан број путева који су били вициналног (локалног) карактера и који нису наведени у итинерарима.

На раскршћу римских магистралних путева забележених у итинерарима, који су пролазили областима централног Балкана, налазио се Наисус (Ниш). Добро познати град основали су Римљани након победе над Дарданцима. Био је важно трговачко и војно средиште у оквиру провинције Горње Мезије и стекао је статус муниципијума (*municipium*) у II веку после Христа. Град добија посебан значај у време касне антике, у доба Константина Великог који је ту рођен и васпитаван, и који га је касније величанствено украсио (*magnifice ornavit*).²⁸ У четвртог веку после Христа био је такође и важно епископско средиште. Хуни су га разорили 441. године а касније је обновљен у епоси Јустинијана. Комуникације на централном Балкану какве бележе антички итинерари, настале су веома рано, можда још у првим деценијама I века после Христа. Ипак, сасвим је вероватно да су римске цесте подражавале трасе ранијих предримских путева, те да је у томе смислу остварен континуитет после римских освајања централнобалканских области.²⁹ Рана консолидација путне мреже у римско доба објашњава се великим стратегијским значајем путева. Најстарији римски путеви повезивали су области Стобија са Скупима на југу Горње Мезије а потом са моравском долином и северним правцем ка Дунаву којим се кретала војска. Овим цестама су пролазиле бројне легије у доба учвршћивања римске власти у централнобалканским областима и у време успостављања границе Царства на обалама Дунава. О старости централнобалканских друмова сведочи још и одсуство појединих важних градова са итинерара, као што је то случај са Сочаницом (*Municipium Dardanorum*) и Грачаницом (*Ulpiana*), на подручју данашњег

²⁶ *RE.*, s.v. *Ravennas Geographus*, col. 305310.

²⁷ Schillinger-Häfele, 1963: 238.

²⁸ Anon. *Vales*. II, 2.

²⁹ Комуникације на територији предримске Дарданије одржавале су се у интензивном смислу долином Дрима са грчким колонијама на обалама Јадрана (Аполонија, Дирахсион) а у источним областима, долинама Вардара и Струмице у правцу Македоније, Тасић, 1998: 214.

Косова и Метохије. Очигледно је да су ови градови, као пре свега, привредна средишта, настали након изградње главних саобраћајница. Наиме, када су области централног Балкана инкорпориране у Царство дошло је до убрзаног развоја различитих привредних делатности, пре свега до замашне експлоатације минералних сировина. Надомак већ познатих или тек основаних рударских области настали су нови градски центри, па су комуникације саграђене почетком I века после Христа, током II и III века после Христа, од примарно војног карактера задобиле изразити економски значај. Како су поједини региони богати природним богатствима често били удаљени од првобитно изграђених саобраћајница, убрзо је настала читава мрежа локалних путева којима су превожене руде и друге сировине. У станицама на централнобалканским римским путевима (манасија, мутација и градови), које бележе итинерари, археолошки и епиграфски је потврђено присуство војних формација попут I и II кохорте Дарданаца (*cohortes I et II Aurelia Dardanorum equitata*), као локалних милиција. Оне су биле неопходне поготово у областима око Наисуса услед опасности од разбојника – латрона (*latrones Dardaniae*) који су пљачкали караване, трговце и пустошили имања у околини утврђених станица.³⁰ Податке о латронима налазимо у биографији Марка Аурелија.³¹

Иако су трасе друмова у антици редовно одржаване, чини се сасвим смислено претпоставити да су посебно тешки терети транспортовани и на друге, јефтиније начине. Осим сувоземних видова превоза овде треба имати у виду и могућности пловног транспорта, посебно када се зна да су у античка времена, услед влажније климе, и густих шума, многе па и мање реке биле пловне. Река Дрим је према Страбону била пловна од ушћа узводно до Дарданије,³² а реком Нишавом се такође могло пловити у одређеном делу, према натпису једног регрута речне флоте легије VII Клаудије (*VII Claudia*) из Наисуса.³³ Роба је лако могла бити превожена и водом до најближих морских лука, где би се претоваривала на већа пловила и разносила у разне удаљене крајеве Царства. У прилог томе треба напоменути и налаз групе оловних ингота (рудничких слитака) из Цезареје (*Caesarea*) у данашњем Израелу које су према натписима који се јасно читају, пореклом са територије горњомезијских (дарданских) рудника.³⁴

***

Комуникација Сингидунум – Виминацијум – Наисус – Сердика – Константинопољ (*Singidunum – Viminacium – Naissus – Serdica – Constantinopolis*), забележена је у сва четири итинерара у вези са подручјем централног Балкана.

³⁰ О *latrones Dardaniae*, Mócszy, 1968.

³¹ S.H.A., *Marci* 21,7; TIR, K-34, Naissus, 103; Петровић, 1976; Petrović, 1979: 25.

³² Strab. VII, 5, 7.

³³ Petrović, 1979: 31.

³⁴ Dušanić, Slobodan. *Dardanian Lead Ingots at Caesarea Palestinae*, у штампи.

Ради поређења и указивања на одређена научна и проблемска питања, преносимо податке са различитих итинерара који се односе на исту деоницу у области централног Балкана:

Tabula Peutingeriana, *segm.* VI: *Municipio X Iovis Pago XII Idimo XVI Horrea Margi XVII Presidio Dasmini XV Praesidio Pompei XII Gramrianis XIII Naisso XXVIII Romesiana XXV Turrib(us)*.

Itinerarium Antonini, 134–135.4: *Municipio XXVII Idimo XVI Horreo Margi XXXIII Pompeis XXIV Naisso XXV Remisiana XVIII Turribus*.

Itinerarium Hierosolymitanum, 565.1–566.8: *mansio Municipio X mutatio Iovis Pago VII mutatio Bao VIII mansio Idomo VIII mut. Ad Octavum VIII mansio Oromago XII mut. Sarmatorum XI mut. Cametas VIII mansio Ipompeis XII mut. Rapiana XII civitas Naisso XII mutatio Redicibus VII mut. Ulmo VIII mansio Romansiana VIII mut. Latina VIII mansio Turribus*.

Ravennatis anonymi cosmographia, IV, 7: *Pago Orrea Margi Dasmini Pompegis Crambianis Naisso Romessiana Turribus*.

Приметно је да се подаци са итинерара углавном разликују у неколико одвојених елемената. У погледу топонима јасно је да они нису свуда подједнако заступљени а њихови називи, иако у основи слични, указују на значајан степен лингвистичких и граматичких варијација. Итинерар Хијеросолимитанум је у том смислу најдетаљнији и бележи далеко највећи број станица као и њихов назив и карактер.³⁵ С друге стране удаљеност појединих станица у римским миљама различита је и значајно варира. Узмимо, на пример, раздаљину између Наисуса и Ремесијане (Бела Паланка). Према Појтингерској табли она износи 24 римске миље, Антонинов итинерар бележи растојање од 25 миља а итинерар Хијеросолимитанум чак 27 миља. Равенатова космографија бележи само називе станица али не и међусобна растојања. За разлику од комуникације Сингидунум – Виминацијум – Наисус – Сердика – Константинопољ, путеви Љеш – Ниш – Арчар (*Lissus – Naissus – Ratiaria*) и Наисус – Скупи – Стоби – Тесалоника (*Naissus – Scupi – Stobi – Thessalonika*), забележени су једино у Појтингерској табли која и иначе приказује далеко већи број саобраћајница у односу на све друге нама познате римске итинераре. Стога на овим деоницама не постоји могућност поређења са подацима изложеним у другим путним картама али је на основу претходних аналогичних могуће закључити да би настале сличне разлике у информацијама из различитих итинерара. Намећу се сасвим једноставна питања: Зашто постоје овакве разлике у подацима које бележе итинерари и из ког разлога о већини путних праваца саопштава једино Појтингерова табла? Одговор на ова очигледна питања није нимало лак и захтева широку и посебну научну анализу која превазилази обим једног рада. Ипак, извесно је да нису сви итинерари настали једновремено, са подједнаким поводом и интересом. Такође, нису сви итинерари доживели истоветан број копирања и преписа. Мерење дистанције на истој траси римског пута могло је да варира услед разли-

³⁵ Herrmann, 2007: 179–182.

читих околности. Да ли се ради о грешкама копишта, различито калибрираним мерним инструментима, другачије одабраним полазним и завршним тачкама мерења или варијабилности трасе, макар у мањој мери, тешко је одгонетнути.

Сасвим на крају овог кратког излагања, у односу на важност и комплексност теме коју третира, ваљало би записати неколико закључних разматрања. Централни Балкан, географски и стратешки изузетно повољно позициониран, био је транзитно подручје и територија насељавања још од најранијих времена. У римској епоси као и данас то је раскршће бројних праваца комуникација које су тада повезивале престоницу Царства, Италију и западне провинције са богатим, напредним и стратегијски важним територијама на Оријенту. С друге стране преко централнобалканског подручја водили су путеви са Егејског мора и из грчких градова пут Подунавља. Сви најважнији трансбалкански путеви укрштали су се у Наисусу (Нишу). Читањем драгоцених римских итинера којима данас располажемо, с неопходним критичким научним приступом овој изворној грађи, као и резервама према подацима које саопштавају, сазнајемо о главним комуникацијским правцима, топонимији и дистанцијама између појединих насеља у римској епоси. Научна интерпретација података са итинера свакако мора узети у обзир и резултате археолошких истраживања али и доступну литерарну и епиграфску грађу. На тај начин могуће је у извесној мери и са релативном тачношћу реконструисати комплексну слику о важности, насељености, карактеру и ходологији територије централног Балкана, у оквиру римске државе.

Писани извори

Anon. Vales.	<i>Anonymus Valesianus.</i>
Amm. Marc.	<i>Ammianus Marcellinus.</i>
App. Ill.	<i>Appian, Illyricum.</i>
Dig.	<i>Digesta Iustiniani</i> (Claudius Saturninus libro singulari de poenis paganorum).
Not. Dign.	<i>Notitia dignitatum in partibus occidentis.</i>
Plin., N. h.	Plinius, <i>Naturalis historia.</i>
Proc. De aed.	<i>Procopii de aedificiis.</i>
Ptol.	<i>Ptolemaei geographia.</i>
Steph. Byz.	<i>Stephani Byzantii Ethnicorum.</i>
Strab.	<i>Strabonis geographia.</i>

Скраћенице у литератури

<i>CIL</i>	Corpus inscriptionum Latinarum.
<i>RE</i>	A. Pauly, G. Wissowa, <i>Realencyclopädie der classischen Alterumswissenschaft</i> , Stuttgart–München.

S.H.A. Scriptores Historiae Augustae.
TIR, K–34 Naissus Tabula Imperii Romani,
Naissus – Dyrrachion – Scupi – Serdica – Thessalonice,
Ljubljana 1976.

Литература

- Bojanovski, I. (1974). *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja.
- Bosio, L. (1983). *La Tabula Peutingeriana: una descrizione pittorica del mondo antico*. Rimini: Maggioli.
- Брокијер, Б. де ла. (1950). *Путовање преко мора*. Београд: Научна књига.
- Vasić, M. i G. Milošević. (2000). *Mansio Idimvm*. Beograd: Arheološki institut.
- Geyer, P. (1898). *Itinera Hierosolymitana saeculi III–VIII (Itinerarium Burdigalense)*. Wien: Vindobonae, F. Tempsky.
- Душанић, С. (1995). Ковање новца у рудничким дистриктима римског Илирика. У: И. Поповић, Т. Цвјетичанин, Б. Борић Брешковић. *Радионице и ковнице сребра*. Београд: Народни музеј, 131–144.
- Dušanić, S. (2003). Roman mining in Illyricum: historical aspects, in: *Dall' Adriatico al Danubio – L'Ilirico nell'età greca e romana. Atti del convegno Internazionale*. Cividale del Friuli, Pisa: Edizione Elettronica, 247–270.
- Lisičar, P. (1978). Tabula Peutingeriana i rimski itinerari, U: *Putevi i komunikacije u antici*, Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije, Muzej Kosova – Priština, 9–19.
- Marcelin, A. (1998). *Istorija* (predgovor, prevod i objašnjenja, Milena Milin). Beograd: Prosveta.
- Miller, K. (1916). *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart: Strecker und Schröder.
- Mócszy, A. (1968). Latrones Dardaniae. In *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae XVI*, Budapest: *Academia Scientiarum Hungarica*, 1–4, 351–354.
- Петровић, П. (1976). *Ниш у античко доба*. Ниш: Градина.
- Petrović, P. (1979). *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. IV: *Naissus – Remesiana – Horreum Margi*. Belgrade: Centre d'études épigraphiques et numismatiques.
- Петровић, В. П. (2007). *Дарданија у римским итинерарима – градови и насеља (Dardanie dans les itinéraires romains)*. Belgrade: Institute for Balkan Studies of SASA, Serbian Academy of Sciences and Arts – special editions 99.
- Petrović, V. P. (2008). Une nouvelle borne milliaire découverte sur la voie romaine Naissus–Lissus. *Старинар LVI/2006*. Београд: Археолошки институт, 367–376.
- Petrović, V. P., V. Filipović et S. Milivojević. (2012). *La région de Svrlijig en Serbie orientale – préhistoire, antiquité et moyen âge / Svrlijska oblast u praistoriji, antici i srednjem veku*. Belgrade: Institut des études balkaniques de l'Académie serbe des Sciences et des Arts – Centre Culturel de Svrlijig.
- Тасић, Н. (1998). Гвоздено доба, у: *Археолошко благо Косова и Метохије: од неолита до раног средњег века I*, Београд, 147–225.

- Томовић, Г. (1991). *Територија Србије на картама до 1600. године, Србија на старим географским картама од антике до краја XVI века*. Београд: Галерија САНУ.
- Reed, N. (1978). Pattern and Purpose in the Antonine Itinerary, *American Journal of Philology* 99, Baltimore, 228–251.
- Herrmann, P. (2007). *Itinéraires des voies romaines de l'Antiquité au Moyen Âge*. Paris: Editions Errance,
- Schillinger-Häfele, U. (1963). Beobachtungen zum Quellenproblem der Kosmographie von Ravenna, *Bonner Jahrbücher* 163, Bonn, 238–251.
- Шкриванић, Г. (1975). *Југословенске земље на Појтингеровој табли, У: Monumenta Cartographica Jugoslaviae I*. Београд: Историјски институт САНУ, 33–60.

Vladimir P. Petrović

CENTRAL BALKANS IN ROMAN ITINERARIES

Summary: The area of the Central Balkans was one of the most important crossroads of Roman communications recorded in the itineraries, such as: *Itinerarium Hierosolymitanum*, *Itinerarium Antonini*, *Tabula Peutingeriana* and *Ravennatis anonymi Cosmographia (Anonymi Ravennatis)*. Based on data from the Roman itineraries we learn the important information on the main roads, the importance and character of settlements and characteristics of relief. Alongside the road *Sirmium – Singidunum – Viminacium – Naissus – Remesiana – Serdica – Constantinopolis*, it is important to emphasize the importance of the communication *Lissus – Naissus – Ratiaria*, which was the shortest route between Adriatic Sea (Italy) and Danube basin by Central Balkans area. Near the station of *Vindenae* (Podujevo), this route separated to the south in the direction of Aegean Sea and Thessalonica.

The roads constructed at the time of Roman conquest, mainly on the previously established pre-Roman communications, were used predominantly by the army. Upon the establishment of Roman rule in the Central Balkans, roads receive primarily economic character and in late antiquity they are also used by the Christian pilgrims traveling to the Holy Land, as evidenced in the *Itinerarium Hierosolymitanum (Itinerarium Burdigalense)*. Even the Roman itineraries are the sources of the greatest importance we cannot entirely believe in data that we read from them and it is important to include into the scientific researches the results of archaeological excavations as well as epigraphic material.